

МІСЦЕ ІДЕОЛОГЕМИ «МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ» У ФІЛОСОФІЇ ВСЕЄДНОСТІ В.С. СОЛОВЙОВА

Постановка проблеми. *За часів правління Катерини II розпочинається активний процес формування імперської свідомості в Росії. З метою обґрунтування імперських амбіцій у літературних, церковних та політичних колах розпочинається робота щодо залучення закордонних та створення власних ідеологем. Росія, з одного боку, прагне до єднання з Європою через зв'язок з Римською імперією («Петербурзький міф»), а з іншого – намагається утвердити власний самобутній шлях, втіленням якого постає, зокрема, формула графа Уварова: «православ'я, самодержавство, народність». Саме тому XIX століття характеризується активною полемікою західників та слов'янофілів, яка визначає інтелектуальний розвиток російської філософії того періоду. Філософія всеєдності може бути сприйнята як своєрідна спроба В.С. Соловйова вирішити проблеми, які постали в процесі оформлення імперської свідомості. Соловйов запропонував власний погляд на роль та значення Російської імперії в контексті вирішення завдань всесвітньо-історичного процесу. Особливої уваги потребує те, що Соловйов сприяв відродженню ідеологемі «Москва – Третій Рим». Образ «Третього Риму» потім постане невід'ємною частиною російської релігійної філософії XX ст., а також буде переосмислений поетами російського символізму. З огляду на ці обставини постає необхідність аналізу основних ідей філософії всеєдності В.С. Соловйова крізь призму ідеологемі «Москва – Третій Рим».*

Стан розробленості теми. *Постать В.С. Соловйова та його філософські погляди постійно перебували в центрі уваги дослідників. У загальному вигляді аналіз ідей В. С. Соловйова подано в працях О. Ф. Лосева, М. О. Лосського, Є. М. Трубецького, М. М. Зернова, К. В. Мочульського та ін. Проте лише у видруках Н. В. Сініциної [Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской*

---

* Галіченко М.В. – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету.

средневековой концепции.(XV-XVI вв.) – М., 1998] та В. К. Кантора [Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. – М., 2007] можна побачити спробу дослідити сприйняття В.С. Соловйовим ідеологеми «Москва – Третій Рим». Таким чином, аналіз сучасної наукової літератури засвідчує, що зазначена тема є недостатньо дослідженою.

***Об'єктом** нашого дослідження є філософія всеєдності В.С. Соловйова. **Предмет** – реценція ідеологеми «Москва – Третій Рим» у філософії всеєдності В.С. Соловйова. **Мета** роботи полягає у комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі основних положень філософії всеєдності В.С. Соловйова крізь призму ідеологеми «Москва – Третій Рим». Досягнення поставленої мети обумовило постановку таких **завдань**: виокремити основні положення філософії всеєдності В.С. Соловйова; з'ясувати, яке місце посідає ідеологема «Москва – Третій Рим» у філософській спадщині В.С. Соловйова; установити взаємозв'язок між ідеями побудови світової теократії, єднанням християнських церков та сприйняттям Росії як Третього Риму; проаналізувати вплив реценції ідеологеми «Москва – Третій Рим» В.С. Соловйова на подальший розвиток російської філософії.*

Основний зміст статті. Погляди В.С. Соловйова щодо ідеологеми «Москва – Третій Рим» пройшли значну еволюцію, яка була пов'язана зі спробою окреслити шляхи вирішення основних проблем російського суспільства часів правління Олександра III. Спочатку світогляд Соловйова формувався під значним впливом слов'янофілів, прикладом чого може слугувати його праця «Три сили» (1877 р.), яка була відповіддю на початок російсько-турецької війни 1877-1878 рр. У ній він пропонує розглядати Росію як третю силу всесвітньої історії, яка має подолати недоліки Сходу та Заходу. Якщо Схід принижує людину та утверджує абсолютного Бога, а Захід – прагне утвердити безбожну людину, тоді місія Росії полягає в єднанні людини та Бога. Таким чином, ми можемо побачити в цій праці витоки вчення філософа про Боголюдину та розробку проблеми місця Росії в цивілізаційному діалозі Схід-Захід. Соловйов твердить, що зовнішній образ раба, в якому знаходиться наш народ, жалюгідне становище Росії в економічному та інших відношеннях не тільки не може слугувати запереченням проти її покликання, а скоріш засвідчує його. Велике історичне покликання Росії є покликання релігійне в найвищому смислі цього слова. Для того, щоб втілити це покликання, потрібно відродити російський народний характер. Проте до питання щодо відродження російського

національного характеру В.С. Соловйов повернеться лише на початку 1881 року, коли завершить свою університетську кар'єру.

Однією з перших проблем, яку порушив філософ була проблема розколу Російської Православної Церкви. У статті «Про духовну владу в Росії» (1881 р.) Соловйов піднімає питання про зцілення «великої народної хвороби», тобто розколу, внаслідок якого російський народ духовно паралізований. «Російська Церква вже майже три століття розділена. Мільйони віруючих, що раніше належали до неї, пішли до старообрядців. Розкол – шкідливий спадок, від якого вона (церковна влада) має відмовитись. Церква православна заснована на переданні, але на переданні істини, а не на переданні омани, що характерно для Церкви Римської. Якщо кожне передання святе, тоді вшануємо і Папу Римського, який чітко наслідує передання Антихриста» [Соловьев В.С. Собрание сочинений. В 12 т. –Т.10. – Брюссель, 1966.– С. 245-280]. Аналіз цієї роботи дозволяє стверджувати, що на початку 1880-х років філософ був прихильником антикатолицьких позицій і був орієнтований на проблеми єдності російського суспільства. Важливою особливістю розробки ідеологеми «Москва – Третій Рим» в ХІХ ст. є її безпосередній зв'язок з вивченням історії розколу Російського православ'я в ХVІІ ст. та розвитком старообрядництва в Росії. Хоча В.С. Соловйов мало цікавився науковими розробками професорів Московської, Санкт-Петербурзької та Казанської духовних академій, але, досліджуючи проблеми розколу російського православ'я, мав бути знайомим з інтерпретацією ідеологеми «Москва – Третій Рим» Філофея.

Дослідження історії розколу Російської Православної Церкви приводить його до ідеї необхідності об'єднання Східної та Західної Церков. Так, у листі 1882 року до І.С. Аксакова він пише: «Розмірковуючи над шляхами зцілення нашого розколу, я переконався, що початок хвороби знаходиться ще далі — у загальному послабленні земного організму видимої церкви, через її розкол на дві частини, що ворогують одна з одною. Історією створена прірва між нашою та Західною Церквою. Проте ця прірва створена не Божими, а людськими руками. Божа воля лишилася незмінною: та будуть вони єдині. Тому ми маємо все зробити аби засипати цю прірву та з'єднати паству Христа» [Там само. – С. 39].

На межі 1882-1883 років можна спостерігати переоцінку Соловйовим своїх поглядів щодо Католицької Церкви. Якщо в статті «Про розкол в російському народі та суспільстві» (1882-1883 рр.) критика становища офіційної Російської Церкви поєднується зі звинуваченнями патріарха Нікона в латинських нововведеннях, які й спричинили підпорядкування Церкви державі, то в роботі «Велика суперечка та християнська політика» (1883 р.) відповідальність за

підпорядкування державі Церкви покладається вже на візантійську спадщину. В. С. Соловйов активно починає цікавитись історією Візантійської Церкви. Цей інтерес призведе до переосмислення теократичних ідеалів слов'янофілів, заперечення Візантійсько-Московського Православ'я, симпатії до устрою Католицької Церкви та початок роботи над ідеєю світової теократичної держави.

Дійшовши висновку про причину послаблення християнської Церкви через її розкол на православ'я та католицизм, В.С. Соловйов звертає свою увагу на історію протистояння Сходу та Заходу. Аналізуючи боротьбу між Заходом та Сходом, між Європою та Візантією, він зазначає, що ця боротьба продовжується в новій формі протистояння Росії та Заходу. В праці «Велика суперечка та християнська політика» Соловйов зазначає, що «головне протистояння відбувається не між християнством та ісламом, не між слов'янами та турками, а між європейським Заходом, переважно католицьким, та православною Росією... В нові часи боротьба католицького Заходу проти турків ... швидко перетворилась в боротьбу проти Росії, як тільки Захід побачив в ній могутню спадкоємицю Східної імперії. Тому наше «східне питання» є протистояння першого, Західного Риму з другим, Східним Римом, політичне представництво якого ще з XV століття перейняв третій Рим – Росія» [Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции.(XV-XVI вв.). – С. 26]. Саме тому, аби подолати зазначені суперечності, має бути створена світова теократична держава, в якій моральна влада має належати Церкві, а політична – царю. Таким чином для Соловйова важливою є проблема можливості втілення ідеологеми «Москва – Третій Рим» у майбутньому, а не вивчення передумов та джерел її формування. Росія має виконати ту роль, яка не була реалізована Візантією, тобто поєднати Католицький Захід та Православний Схід. «Справа Росії – показати, що вона дійсно є Третій Рим, який не виключає першого, а єднає два попередні» [Соловьев В.С. Собрание сочинений. В 2-х т.- Т.1. – М., 1989. – С. 74]. Отже, у цій праці ми вперше зустрічаємо у В.С. Соловйова вживання формули «Москва – третій Рим», проте, як наголошує Н. Сініцина, особливістю його тлумачення є поширення зазначеної формули на всю Росію, а не лише на Москву, як її уособлення [Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции.(XV-XVI вв.). – С. 26].

Проблема пошуку місця Росії у всесвітньо-історичному процесі пов'язана у Соловйова з необхідністю реалізації принципу світової імперії, яка обов'язково має бути християнською. Соловйов зазначав, що справжня імперія має піднятися над культурно-політичною однобічністю Сходу та Заходу. Росія стала справжньою імперією, коли Петро I відкрив для напівазіатської Московії, що

сповідувала Східні традиції, вікно на Захід [Соловьев В.С. Мир Востока и Запада // Соловьев В.С. Собрание сочинений. В 2-х т. – Т.2. – М., 1989. – С.602-603]. На думку В. К. Кантора, уявлення Соловйова щодо імперії ґрунтується на переконанні, що імперія – це боротьба цивілізації з варварськими змістами в середині власної культури та з варварськими околицями, вона несе просвіту, утверджує спільну наднаціональну мету [Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. – С. 383]. Саме тому В. С. Соловйов одним з перших зміг відчутти всі загрози для існування Російської імперії, які будуть пов'язані з внутрішньою політикою часів правління Олександра III, зокрема, проведенням політики русифікації та переслідуванням представників різних релігій. Націоналізм для нього постає головною загрозою для історичної місії Росії. Якщо Росія не зможе об'єднати Схід та Захід для вирішення соціальних проблем християнства та відмовиться від служіння Богу, тоді Бог обійдеться без неї. Ілюстрацією цього, на його думку, може слугувати історичний досвід Візантії. Спочатку, на думку Соловйова, Росія починає рухатися шляхом Візантійської імперії, коли переймає від греків почуття національної гордості. «Те почуття політичної та національної гордості, з яким колись греки дивилися на стародавній Рим, котрий упав у варварство – таке саме почуття справедливо мало виникнути в Московській Русі після того, як вона здолала того самого могутнього ворога, під ігом якого впала Візантія» [Соловьев В.С. Собрание сочинений. В 2-х т. – Т.1. – М., 1989. – С.125-126].

Проте реформи Петра I винищили це почуття національної гордості перед Заходом та наблизили Росію до нього. Його ідея подолання національної обмеженості заради світової місії буде потім окреслена в працях М. Бердяєва та Г. Флоровського, а також є певним підсумком дискусії слов'янофілів та західників 40-60-х років XIX століття. Але реформи Петра I створили проблему у відносинах держави з Церквою. «Церква перестала бути живим тілом, вона поступово вмирає. Російська Церква не потребує органічного зв'язку та тривалого спілкування з суспільством. Вона не має духовної свободи і є підкореною світській владі, яка робить Церкву державною інституцією. Замість духовного авторитету у Церкві панує бюрократія, яка санкціонує насилля у справах віри, коли людей, що відпали від пануючої церкви піддають тортурам, засланням та позбавленню громадянських прав. Таким чином, національна Російська Церква позбавлена Духа істини та любові, а тому не може бути істинною Церквою Божою» [Лосев А.Ф. Владимир Соловьев и его время. – М., 2000. – С. 348]. Отже, церква повністю підпорядковується завданням держави та набуває рис національного еґоїзму, а тому втрачає своє вселенське значення. Перший Рим пав через відпадиння від православ'я, а Другий – через

неспівпадіння християнського царства та життєвої практики. Саме тому порятунком для Росії має стати розбудова нової форми симфонії між державою та Церквою. В.С. Соловйов підтримав критику офіційного православ'я, яку проводили слов'янофіли.

Проте, на відміну від них, порятунок Соловйов шукав не в поверненні старих традицій періоду Московського царства, а в поєднанні католицького устрою Церкви з російською монархією. На думку Є. Трубецького, В.С. Соловйов надзвичайно перебільшував значення папського Риму, вбачаючи у ньому необхідну умову для існування Третього, Московського Риму, про який мріяв філософ [Трубецкой Е.Н. Мирозерцание В.С. Соловьева. – М., 1995. – С. 473]. Саме в цьому треба шукати причину подальшого розчарування філософа в католицизмі, адже його утопічні погляди виявилися далекими від реальних взаємин між католицькою та православною Церквами в другій половині ХІХ ст. Проте, В. С. Соловйов вірив, що союз Католицької Церкви та російської монархії зможе гарантувати самостійність держави та Церкви, а також дозволить забезпечити мирними засобами встановлення соціальної справедливості, дотримання християнських принципів та суспільний прогрес людства. Соловйов вірив, що завдання Третього Риму полягає не в завоюванні світу, а в тому, аби принести користь усьому світу [Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. – С. 389]. Таким чином, апеляція саме до ненасильницьких методів забезпечення суспільного прогресу як виправдання існування Росії суттєво відрізняє рецепцію Соловйовим ідеологеми «Москва – Третій Рим» від імперіалістичного підходу до трактування зазначеної ідеологеми у другій половині ХХ ст. (М. Бердяєв, А.Дж. Тойнбі та ін.).

В.С. Соловйов одним з перших поставив питання про єдність християнської Церкви як запоруку реалізації заповідей Христа. Вивчаючи історію християнської Церкви, він дійшов висновку, що єдність Церкви може бути забезпечена лише наявністю сильної імперської влади. Видається беззаперечним, що філософ є прихильником переконання, згідно з яким має існувати лише одна справжня християнська імперія і її кордони мають охопити весь світ.

На думку Г. Флоровського, Соловйов був впевнений у тому, що Царство Боже може бути втілено лише через Царство земне, тобто імперію. З цією метою царствений народ має відректися від своєї національної ідентичності, тобто стати вселенським [Флоровский Г.В. Из прошлого русской мысли. – М., 1998. – С. 355]. В такий спосіб можна побачити чіткий взаємозв'язок між єдністю

християнської церкви та створенням світової теократичної держави, а також тим, що ця держава має уособлювати собою Росію як третій Рим.

Підсумком роздумів філософа щодо шляхів досягнення єдності християнських Церков та механізму побудови теократичної держави стануть праці «Історія та майбутнє теократії» (1886) та «Росія та вселенська Церква» (1889). Соловйов доводить, що існуючі відмінності між Церквами є несуттєвими, а також зазначає наявність містичного зв'язку, який постійно єднає ці Церкви. Отже, потрібно лише втілити цю єдність у реальних, видимих формах. Для цього Православна Церква має покаятись перед Католицькою. Зазначенні праці зустріли негативну реакцію з боку Російської Православної Церкви та залишилися майже непоміченими на Заході. Таким чином, спроби В.С. Соловйова реалізувати свої ідеї побудови світової теократичної держави призвели до поступового розчарування спочатку в Католицькій Церкві, яка робила спроби його навернення в католицизм з метою пропаганди власного віровчення, а потім і в російській державі, яка не відмовилась від власних національних інтересів заради світових ідеалів. Саме тому в 1890-х роках образ «Третього Риму» знаходить більше втілення в поезії Соловйова, ніж в його наукових працях, зокрема, найбільш трагічним постає цей образ у вірші «Панмонголізм» (1894). Трагічне передчуття падіння «Третього Риму» потім перейде до російської поезії «срібного віку», спричинивши його різноманітні рецепції та посприявши популяризації ототожнення Росії з ідеєю «Третього Риму» в масовій свідомості ХХ століття. Окрім того, зрозумівши неможливість побудови теократичної держави в Російській імперії, В.С. Соловйов відносить творення Єдиної Вселенської Церкви до останніх часів історії людства. У праці «Три розмови» він описує боротьбу проти Антихриста старця Іоанна, папи Петра II та професора Ернста Паулі, які в нього виступають образами трьох гілок християнства. В.С. Соловйов переконаний, що їх об'єднання допоможе перемогти Антихриста, а в цьому вже можна чітко побачити відхід від уявлення про «Третій Рим» як останнє царство, яке стримує прихід Антихриста. Його місце заступає віра автора в існування містичного зв'язку між гілками християнства, який буде обов'язково реалізований. Антихрист постає у Соловйова як імператор, який на практиці реалізує ідею світової імперії та примушує християн до єднання. На думку В. К. Кантора, саме цим образом Соловйов заперечує можливість реалізації ідеологеми «Москва – Третій Рим» як у варіанті слов'янофілів, так і як спробу її втілення у вигляді світової теократії [Кантор В.К. Цит. праця. – С. 396]. Проте можна побачити, що філософ просто змінює акценти, переносячи питання духовного вдосконалення людства зі сфери державно-церковних відносин до індивідуальної відповідальності кожного віруючого. Саме тому в праці «Три розмови» можна побачити зростаюче

значення протестантизму в справі досягнення християнської єдності. Таким чином, ідеологема «Москва – Третій Рим» втрачає свою актуальність для філософа, адже не може допомогти втілити його ідеї.

Висновки. Ідеологема «Москва – Третій Рим» посідає важливе місце в філософії всеєдності В.С. Соловйова. Вона дозволяє краще зрозуміти прагнення філософа щодо встановлення світової теократичної держави та пошуку єдності християнської Церкви. Рецепція В. С. Соловйовим ідеологеми «Москва – Третій Рим», яка орієнтована на майбутнє її втілення, передбачає ненасильницькі засоби її реалізації та виключає особливу роль Православної Церкви, суттєво вирізняється на фоні усталених трактувань зазначеної ідеологеми в історіографії ХІХ – початку ХХІ ст.

А н о т а ц і ї

Стаття **Галіченка Максима Володимировича «Місце ідеологеми «Москва – Третій Рим» у філософії всеєдності В.С. Соловйова»** присвячена дослідженню поглядів В. С. Соловйова на можливість реалізації ідеологеми «Москва – Третій Рим» через побудову світової теократії та досягнення єднання християнських церков. Автор доводить, що ідеологема «Москва – Третій Рим» посідає важливе місце в філософській спадщині В. С. Соловйова. Орієнтація на втілення зазначеної ідеологеми в майбутньому та спроба окреслення механізмів її практичної реалізації дозволяють засвідчувати самотність рецепції В. С. Соловйова в контексті російської філософської традиції.

Ключові слова: ідеологема, теократія, есхатологія, месіанізм, імперія.

Стаття **Галиченко М. В. «Место идеологемы «Москва – Третий Рим» в философии всеединства В.С. Соловьева»** посвящена изучению взглядов В.С. Соловьева относительно возможности реализации идеологемы «Москва – Третий Рим» путем построения всемирной теократии и достижения объединения христианских церквей. Автор доказывает важное значение идеологемы «Москва – Третий Рим» в философском наследии В.С. Соловьева. Ориентация на воплощение данной идеологемы в будущем и попытка очертить механизмы её

практической реализации позволяют утверждать самобытность рецепции В.С Соловьева в контексте российской философской традиции.

Ключевые слова: идеологема, теократия, эсхатология, мессианизм, империя.
